

MITHRAS-SZENTÉLYEK ÉS TURISZTIKAI HASZNOSÍTHATÓSÁGUK A DUNAI PROVINCIÁKBAN

T. SZABÓ CSABA¹

Magyar Régészet, 13. évfolyam (2024), 3. szám, pp. 1–9. <https://doi.org/10.36245/mr.2024.3.3>.

A Mithras-kultuszhoz sorolható emlékek a Római Birodalom Kr. u. 1-5. századra keltezhető egyik leggazdagabb tárgyi forráscsoportját jelentik. A feltehetően magában Rómában létrehozott kultusz eddig közel kétszáz megismert szentélye, háromezer domborműve és szobra úgy tűnik, a dunai provinciákban, az Alpoktól a Fekete tengerig terjedő területen koncentrálódik jelentős mértékben. A tanulmányban szó esik a régió közel félszáz Mithras-szentélyének kutatástörténetéről, a kultusz vallástörténeti és ikonográfiai sajátosságairól, valamint különösen Poetovio (Ptuj) és Aquincum (Budapest) látogathatóvá tett szentélyeinek régészeti és turisztikai hasznosíthatóságáról.

Kulcsszavak: Mithras, római vallás, vallásrégészet, *public archaeology*, szentélyek, Poetovio, Aquincum

BEVEZETÉS

A Kr. u. 1. században a Római Birodalom területén jelentős vallástörténeti változások zajlottak, amelyek hatása máig érzékelhető: ekkor indult útjára a Jézus-követők mozgalma, amely a keresztény csoportok alapját fogja képezni (DUFF 2017; FREDRIKSEN 2018); ekkor rombolták le a jeruzsálemi Második Templomot, amely következtében létrejöttek a zsidó diaszpóra vallási közösségei; és erre az időre tehető az ókori források által Mithras misztériumaiként emlegetett vallás, amely aztán közel négyszáz éven át a római politeizmus meghatározó színtestje volt. Mithras római kultuszának kialakulása és eredete máig a kutatástörténet egyik legtöbb vitatott kérdéseire tartozik: a szöveges források szűkszerűsége, a kultusz tárgyi forrásainak hirtelen, szinte egyidőben történő megjelenése és nagyfokú hasonlósága megnehezíti a kultusz keletkezésének értelmezését (CHALUPA 2016). A sokféle hipotézis közül a kutatás ma az anatóliai (Kommagéné, Kilikia) eredetváltozatot tartja a legvalószínűbbnek (BECK 1998). Eszerint a Kr. u. 1. század második felében – a már római provinciává szervezett Kis-Ázsia és Közel-Kelet területéről – a perzsa-hellénisztikus Mithra kultuszát gyakorló csoportok eljutottak Ostiába és Rómába. Már itt, Itáliában, a Nero és Nerva császárok uralkodása közötti időszakban (Kr. u. 60–90) hozták létre az új, perzsa jellegű (GORDON 2017), de ikonográfiájában, megváltástani üzenetében, valamint beavatási szertartásaiban hellénisztikus, középső-platonista és orfikus sajátosságokkal is rendelkező római misztériumkultuszt (LÁSZLÓ, NAGY & SZABÓ 2005/I, 20–95; BECK 2006; GORDON 2007). A kultusz ikonográfiai programjának előzmény nélküli felbukkanása és egységes jellege arra utal, hogy az ún. Mithras-mítosz megalkotása és képi világának létrehozása egy alapítóhoz vagy alapító csoporthoz köthető, amelynek köszönhetően Nerva uralkodásának végén és Traianus császárságának idején a kultusz nagy sebességgel terjedt át Rómából a birodalom nagyobb kereskedelmi és katonai központjaiba: Novae (Svishtov, Bulgária), Carnuntum (Petronell, Ausztria) és Poetovio (Ptuj, Szlovénia) területére (TÓTH 2015, 170).

A Traianus császár két dák háborújával járó intenzív katonai áthelyezések és az új provincia, Dacia létrehozásának következményeként felélénkült migrációs folyamatok a dunai tartományok területén elősegítették a Kr. u. 1. században létrejött kultuszok 2. század eleji nagyfokú elterjedését. Nem véletlen, hogy úgy a keresztény csoportok, mint Mithras római kultuszának első említése és a provinciák területéről származó első forrásainak megjelenése Nerva, vagy Traianus uralkodásának idejére tehető. A dunai provinciáknak a Kr. u. 2. századtól kezdődően mind a kultusz elterjedésében, mind pedig sajátos, helyi formáinak kialakulásában óriási szerepe volt, ennek köszönhetően ez a terület rendelkezik az egyik leggazdagabb mithraikus régészeti örökséggel (VAN ALTEN 2017; SZABÓ 2022).

¹ Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék. Email: szabo.csaba@szte.hu.

Mithras kultuszának emléanyagát két alkalommal gyűjtötték össze: Franz V. Cumont belga vallástörténész és Maarten J. Vermaseren holland ókortörténész feliratos és figuratív emlékeket összefoglaló katalógusai a mai napig megkerülhetetlenek a kutatás számára, de ezek nem részletezték az 1960-ig ismert szentélyek apróleteit és régészeti anyagát (CUMONT 1894-99; CIMRM). Magyar nyelven ugyan részletes katalógus még nem érhető el, de a kultusz máig legteljesebb magyar nyelvű, kétkötetes összefoglalóját László Levente, Nagy Levente és Szabó Ádám elkészítette (LÁSZLÓ, NAGY & SZABÓ 2005.). Az elmúlt fél évszázad kutatásai számos új szentélyt, feliratot és gazdag régészeti forrásanyagot hoztak a felszínre, amely indokoltá tenné egy új digitális Mithras-katalógus létrehozását, ezzel új lendületet adva a téma nemzetközi kutatásának is (SZABÓ 2018). A feliratos és figuratív emlékeket bemutató jelenlegi online katalógusok ([Epigraphic Database Heidelberg /EDH/](#); [Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby /EDCS/](#); [Ubi Erat Lupa – Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern](#)) nem pótolják a kultuszra fókuszáló szakkatalógust.

MITHRAS-SZENTÉLYEK A DUNAI PROVINCIÁKBAN

Az alábbiakban Raetia, Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior és Dacia (1. kép) területén kialakított és régészetileg azonosított Mithras-szentélyeket veszem számba, különös tekintettel Poetovio és Aquincum kultuszhelyeire, majd kitérek kulturális és örökségvédelmi jelentőségükre is.

A fent említett tartományok területe a Római Birodalom egyik legjelentősebb katonai, geopolitikai és gazdasági része volt, amelynek azonban nem volt egységes megnevezése az ókorban. A ma gyakran használt fogalom helyett a római korban a *publicum portorium Illyrici* néven ismert vámhatósági régió foglalta egybe az Alpoktól északra létrejött provinciákat. Vallástörténeti szempontból az itt élők elsősorban lokális (helyi) és ritkán a birodalmi normákat helyi sajátosságokkal ötvöző vallási szokásokkal rendelkeztek (ALFÖLDY 2004; SZABÓ 2020). A római Mithras misztériumai nem a nyílt terek és hivatalos római vallásgyakorlat részeként voltak jelen a kor emberének vallásos életében. A helyi hagyományoknak pedig nagy szerep jutott a kultusz terjedésében és lokális sajátosságainak kialakulásában. A fent felsorolt hét provinciában a Kr. u. 1. és 5. század közötti időszakból jelenleg 43 régészetileg azonosított és részben vagy egészében

1. kép. A dunai provinciák a régészetileg azonosított és ma is látogatható Mithras-szentélyei Carnuntum, Poetovio, Fertőrákos, Aquincum és Jajce területén (forrás: Szabó 2022, 136, fig.3.17.)

feltárt Mithras-szentély (mai nevén mithraeum, ókori nevén *templum, aedes, spelaeum, crypta, anthrum, sacrarium*) ismert (SZABÓ 2022, 209–225). Ezekhez a szentélyekhez fontos adalék még az a néhány Mithras-szentély, amelyet az egykori Dalmatia (ma Horvátország és Bosznia-Hercegovina) területén építettek, és látogatható állapotban van (például a jajcei szentély: SILNOVIĆ 2022). A kultuszhelyek ókori száma ennél természetesen jóval nagyobb volt: csak Dacia területén legalább húsz Mithras-szentély feltételezhető az epigráfiai és figuratív források (elsősorban a nagydomborművek) alapján (SZABÓ 2021).

A szentélyek többségét a Kr. u. 2. század folyamán építették és nagyon kevés esetben bizonyítható azok használata a 3. század végét követően (WALSH 2018), így többségükben elmondható, hogy 2-3 generációhoz köthető csoportokról (20-30 fős) és azok gyülekezőhelyeiről beszélhetünk (PICCOTTINI 1994; BECK 1996). A régióban a Vermaseren-katalógus második kötetének közlése óta (CIMRM) kevés új Mithras-szentély került elő, megemlítendőek itt a gyulaféhevári, künzingi, königsbrunni és Pfaffenhoffen am Inn-i szentélyek, továbbá a magyarországi felfedezések. Ezek közül fontos kiemelni az aquincumi (Budapest) *tribunus laticlaviusok* házának mithraeumát (KOC SIS 1991; TIMÁR 2021), a savariai (szombathelyi) (KISS 2011) szentélyt, valamint a nemrég felfedezett aquincumi hatodik mithraeumot, amely a katonaváros első ismert Mithras-szentélye (KOVÁCS 2023). A 20. század második fele előtt feltárt és az új szentélyek részletes értelmezése számos esetben továbbra is várat magára, de néhány jól dokumentált példa világosan mutatja, hogy a Mithras-szentélyek és a bennük zajló vallásgyakorlati tevékenységet elsősorban helyi kontextusban célszerű elemezni (McCARTY & EGRI 2020). A dunai provinciák Mithras-szentélyeinek jelentős részét a 19. században vagy a 20. század első felében tárták fel, így azok sokszor pontatlan dokumentációja számos esetben megnehezíti a szentély teljes körű bemutatását, a vallásgyakorlat régészeti anyagának elemzését és a helyszín örökségvédelmi hasznosíthatóságát. Kivételes esetek azonban ismertek: kiemelendő itt Carnuntum Mithras-szentélyeinek régészeti anyaga, amelyet a szentélyépület hiányában múzeumi környezetben láthatunk a régészeti park múlt században létrehozott kiállítótermében, ahol nagy hangsúlyt kap a Mithras- emlékek (domborművek, szobrok) polikróm megjelenítése (KREMER ET AL. 2024, 102). De ide sorolható a fertőrákosi mithraeum példája is (TÓTH 2007).

POETOVIO MITHRAS-SZENTÉLYEI

A Vermaseren által közölt katalógusok előtti időszakban már ismertté vált szentélyek közül a legjelentősebbek Poetovio (Ptuj) városának Mithras-szentélyei, amelyek közül az elsővel és a harmadikkal érdeemes részletesebben foglalkozni. Poetovio a Római Birodalom dunai tartományainak egyik legfontosabb kereskedelmi és kulturális központja volt. A Borostyánkőút egyik fontos állomásaként félúton összekötötte Észak-Itáliát (Aquileia) és a Duna-menti településeket (Carnuntum, Petronell, Ausztria). Számos új ikonográfiai és vallási reform itt született meg, amely más provinciákban is visszaköszön, mint például a Nutrices-kultusz regionális elterjedése (ŠAŠEL KOS 2016).

Poetovio jelentős központja volt a Mithras-közösségeknek, legkorábbi szentélyük (I. Mithraeum) pedig a Kr. u. 2. század első felében épült fel (2-3. kép). A négyzetes alakú szentély 1898/1899-ben került elő a Spodnja Hajdina nevű helyen az ókori város peremén, és ma egy modern, és a mithraeumok korabeli fényviszonyait hűen bemutató, viszonylag sötét épület védi az *in situ* régészeti helyszínt (CIMRM 1487–1508; LOVENJAK *et al.* 2021). A szentély sajátossága, hogy még egy kis közösséghez mérve is meglepően kis méretű (5,7 × 5,5 m). A szentélybelső két pódiumán, vagyis a lakomát szolgáló emelvényen legfeljebb 15 személy férhetett el. A két pódium között és az előtérben (*pronaos*) számos oltár és szobor növeli a szentélybelső zsúfoltságát, kényelmetlen jellegét, amely időszakos használatra volt csupán alkalmas a beavatási szertartások idején (TÓTH 1977). Kivételesen jó állapotban maradt fenn a feliratos és figuratív (ikonográfiai) anyaga (noha a központi, *tauroktóniát*, vagyis a bikaölés jelenetét ábrázoló dombormű hiányzik). A védőépület (amelyet több alkalommal restauráltak a 20. század folyamán: PRELOŽNIK-NESTORVIĆ 2018) ma csupán a régészeti helyszín védelmét biztosítja, nehezen látogatható, és nagyon kevés információval segíti a tájékozódásban a kultuszról csekély tudással rendelkező látogatókat. A kortárs *sensory museology* (érzékekre ható muzeológia) törekvése és a *public archaeology* módszerei (magyarul talán közönség régészet

2. kép. A poetovioi (Ptuj, Szlovénia) I. Mithraeum és védőépülete (a szerző felvétele)

3. kép. A poetovioi (Ptuj, Szlovénia) I. Mithraeum és védőépülete (a szerző felvétele)

formában fordíthatnánk: MOSHENSKA 2017) nem kerültek egyelőre alkalmazásra a helyszínen, amely egy új látogatóteret és védőépületet igényelne. Hasonlóan a londoni Walbrook Mithraeumhoz, Poetovio szentélyeinek és Mithras kultuszának részletes, érzékletes, a *sensory museology* és a *public archaeology* módszereit is alkalmazó bemutatására egy, a szentély melletti látogatótérben kerülhetne sor, amely nemcsak a szentélyt foglalná magába, hanem azt egy új, a fény-árnyék misztériumára épülő térrel vehetnék körül, amelyben bemutatható lenne a kultusz története, Poetovio valási élete, valamint a Mithras-kultusz helyi sajátosságai és forrásai is.

Az első szentélynél jóval nagyobb (11,2 × 6,8 m) területű a III. Mithraeum, amelyre néhány száz méterre északkeletre, a Zgornji Breg nevű dombon bukkantak 1913-ban (PRELOŽNIK-NESTOROVIC 2018) (4. kép). A szentélyt a Kr. u. 3. század második felében hozták létre az előző két szentély anyagából és közösségének aktív közreműködésével, valamint a

4. kép. A poetovioi (Ptuj, Szlovénia) III. Mithraeum és védőépülete (a szerző felvétele)

5. kép. A poetovioi (Ptuj, Szlovénia) V. Mithraeum régészeti anyaga (a szerző felvétele)

Dacia provinciából ide látogató két legio (V Macedonica és XIII Gemina) tisztjeinek vallásos felajánlásaival. Hasonlóan az I. Mithraeumhoz, a III. szentély anyaga sem teljes (a központi nagy dombormű – vagy freskó – itt is hiányzik), de a szentély mérete miatt a 20. század folyamán létrehozott modern védőépület lehetőséget biztosít számos aprólelet és szobrászati emlék bemutatására is. Ennek módja és kivitelezése azonban nem turistabarát, az épület szokatlanul világos a mithraeumok köztudottan sötét, árnyékos belső teréhez képest, és hasonlóan az előző példához, ez a védőépület sem tartalmaz információs felületeket, audio-vizuális forrásokat és interaktív megoldásokat a turisták számára (SZABÓ *et al.* 2023, 747–749). A mithraeum nagy tere alkalmas lenne egy olyan kiállítótér kialakítására, amely a szentélyhez kötődő tárgyakat mutatja be *in situ*, a védőépület szabadon felhasználható környékén pedig kívánatos lenne egy múzeum, amely Poetovionak a kultusz történetében betöltött jelentős szerepét interaktív módszerekkel érzékeltetné a nagyközönség számára. Kis videókon, hanganyagokkal, szakértők által készített 3D-rekonstrukciókkal és a mesterséges intelligencia generálta animációkkal, valamint makettekkel és részletes tárgy-biográfiákkal, a Moshenska-féle pedagógiai módszerekkel a helyszínből rendkívül izgalmas régészeti bemutatóhely születhetne (CARAMIAUX 2023).

A II. Mithraeum (amely az első szentély mellett működött a Kr. u. 2. század második felében) évek óta nem látogatható, így múzeumpedagógiai szempontból nem minősül hasznosított helyszínnek. Az ún. IV. Mithraeum léteire csupán egy sokat vitatott dombormű utal (TÓTH 2015, 189–190), emiatt annak létezését ma több szerző elveti (PRELOŽNIK-NESTOROVIC 2018, 283). Az V. Mithraeum régészeti anyagának egy része egy szálloda előterében került kiállításra, ezért annak múzeumpedagógiai felhasználására kevés lehetőség nyílik (PRELOŽNIK-NESTOROVIC 2018, 282–283, 5. kép).

AQUINCUM MITHRAS-SZENTÉLYEI

Aquincum (Budapest, Magyarország) területén (katonaváros, civil város és a *territorium*) számos, régészetileg azonosított Mithras-szentély ismert, amelyek gazdag és európai szinten kiemelkedő régészeti anyagának szisztematikus értelmezése a kutatás egyik nagy adóssága. A 2023-ban felfedezett hatodik Mithras-szentéllyel Aquincum Róma és Ostia után a harmadik, régészetileg azonosított mithraeumokban leggazdagabb városa lett Európának.

Aquincum Mithras-szentélyei közül jelenleg a polgárváros területén feltárt két szentély, a Marcus Antonius Victorinus által építtetett ún. II. Mithraeum (CIMRM 1750-57, TIT. AQ. I. 231–237;

6. kép. Az aquincumi (Óbuda) Marcus Antonius Victorinus alapította Mithraeum (a szerző felvétele)

7. kép. Az aquincumi (Óbuda) Symphorus Mithraeum belső tere (a szerző felvétele)

8. kép. Az aquincumi (Óbuda) Symphorus Mithraeum védőépülete (a szerző felvétele)

MRÁV & SZABÓ 2012) és az ún. IV. (vagy Symp-horus) Mithraeum (CIMRM 1768–1772, TIT. AQ I. 246–248) látogatható (6-8. kép). Az I. és III. Mithraeum (CIMRM 1742 és 1758) csak feliratos emlékei révén ismert.

Míg a Victorinus-féle szentély *in situ*, a régészeti park részeként csupán alapjaiban kapott részleges rekonstrukciót (XXIII. épület), és kevés információval szolgál az arra látogatónak, a Symphorus Mithraeum új védőépületében a kortárs múzeumpedagógia és *sensory museology* számos módszerrel mutatják be a kultusz és a szentély történetét (ZSIDI 2018). Kiemelten fontos szerepet kapnak az új kiállítóterben a szentély apróletei is, igaz ezeknek szisztematikus feldolgozása és közlése még várat magára (ZSIDI 2014). A *tribunus laticlavusok* házában kialakított szentély (V. Mithraeum: KOCSSY 1991, TIT. AQ. I. 249–256; TIMÁR 2021) és az új, 2023 végén felfedezett VI. Mithraeum a kultusz helyi sajátosságairól árulkodik. A Mithras-szentélyekben a mi régióinkban ritkán fennmaradó falfreskók közül világ-szenzációnak számít a *tribunus laticlavusok* házában előkerült színes falfestmény, amely megtekinthető az Aquincumi Múzeum új kiállításán, elemzése azonban a Symphorus Mithraeum előterében látható (MADARASSY 1991). Az új, katonavárosi (VI.) Mithraeum festett oltára az idén nyílt múzeumtörténeti kiállításon („A JAVA! – Válogatás az aquincumi ásatások elmúlt 130 évének legszebb leleteiből”) látható.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mithras római kultusza a kor számos misztériumvallásának egyikeként igazolja a Kr. u. 1. század végének és a 2. század elejének hitéleti sokszínűségét (GORDON 1988, 60; FARAONE 2013, 111). Fénykorában, a Kr. u. 2–4. században a birodalom szinte minden szegletében, elsősorban városi és katonai közösségekben találkozunk kis méretű, 15-30 fős csoportokat befogadó szentélyeivel. A vallás a legnépszerűbb időszakban is legfeljebb 10-15.000 főt tudott megérinteni és bevonni birodalom-szerte. Ez a szám eltörpül még a korabeli zsidó, keresztény és más kisvallási csoportokhoz képest is, mégis, a kultusz emlékezete és későbbi recepciótörténete rendkívüli hatásának bizonyult (SZABÓ 2024). A tanulmányban röviden bemutatott Mithras-szentélyek jelentős, régészeti és örökségvédelmi szempontból hasznosított példái Mithras gazdag régészeti forrásanyagának Közép-Kelet Európában. Szisztematikus feldolgozásuk, új, módszerekkel történő értelmezésük új lendületet adhat az ókori vallások kutatásának és az európai örökségvédelemnek is. Poetovio és Aquincum itt említett Mithras-szentélyei forrásaikban egyedülálló, rendkívül gazdag kultusz-helyek, amelyeknek modern, a kortárs múzeumpedagógia módszereivel történő bemutatása új perspektívákat nyithat úgy a kultusz jelenkori ismertetésében, mint a régészeti örökség bemutatásának lehetőségeiben (lásd a londoni Walbrook Mithraeum vagy a mariemonti Mithras-kiállítás módszereit: BRICAULT-VEYMIERS-AMOROSO 2021; SZABÓ *et al.* 2023, 747).

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alföldy, G. (2004). Die ‘illyrischen’ Provinzen Roms: von der Vielfalt zu der Einheit. In Urso, G. (a cura di), *Dall’Adriatico al Danubio. L’Illirico nell’età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003* (pp. 207–22). I Convegni della Fondazione Niccolò Canussio 3. Pisa: Edizioni ETS.

T. Szabó Csaba • *Mithras-szentélyek és turisztikai hasznosíthatóságuk a dunai provinciákban*

- Beck, R. (1996). The mysteries of Mithras. In Kloppenborg, J. & Wilson, G. (eds), *Voluntary Associations in the Ancient World* (pp.176–185). London: Routledge.
- Beck, R. (1998). The Mysteries of Mithras: a New Account of Their Genesis. *Journal of Roman Studies* 88, 115–128. <https://doi.org/10.2307/300807>.
- Beck, R. (2006). *The religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Bricault, L., Veymiers, R. & Amoroso, N. (eds) (2021). *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult / Le Mystère Mithra. Plongée au coeur d'un culte romain*. Morlanwelz: Musée royal de Mariemont.
- Caramiaux, B. (2023). AI with Museums and Cultural Heritage. In Thiel, S. & Bernhardt, J. (eds), *AI in Museums Reflections, Perspectives and Applications*. OpenAccess. <https://doi.org/10.1515/9783839467107-011>.
- Chalupa, A. (2016). The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: The Current State of Affairs. *Religio* 24, 65–96. <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135694>.
- CIMRM= Vermaseren, M.J. (1956; 1960). *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* Vol. I-II. Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Cumont, F. (1894-99). *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*. Vol. 1-2. Bruxelles: H. Lamertin.
- Duff, P. B. (2017). *Jesus Followers in the Roman Empire*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Faraone, Ch. A. (2013). The Amuletic Design of the Mithraic Bull-Wounding Scene. *Journal of Roman Studies* 103, 96–116. <https://doi.org/10.1017/S0075435813000051>
- Fredriksen, P. (2018). *When Christians Were Jews: The First Generation*, New Haven_London: Yale University Press.
- Gordon, R. (1988). Authority, salvation and the mystery in the mysteries of Mithras. In Huskinson, J., Beard, M. & Reynolds, J. (eds), *Image and Mystery in the Roman World* (pp. 48–80). Gloucester: Alan Sutton Publishing,
- Gordon, R. (2007). Institutionalised religious options: Mithraism. In Rüpke, J. (ed.), *The Companion of Roman Religion* (pp. 392–405). New York: Blackwell-Wiley. <https://doi.org/10.1002/9780470690970.ch27>
- Gordon, R. (2017). *Persae in spelaeis solem colunt*: Mithra(s) between Persia and Rome. In Strootmann, R. & Versluys, M. J. (eds), *Persianism in Antiquity* (pp. 289–327). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kiss, P. (2011). Mithras-Altäre aus Savaria. In Lazar, I., *Religion in Public and Private Sphere. Acta of the 4th International Colloquium The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia* (pp. 183–192). Koper: Celje Univerzitetna založba Annales.

T. Szabó Csaba • *Mithras-szentélyek és turisztikai hasznosíthatóságuk a dunai provinciákban*

Kocsis L. (1991). A tribunus laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. századi legiotáborban (előzetes jelentés). *Budapest Régiségei* 28, 117–179.

Kovács O. (2023). Előkerült az aquincumi katonaváros első Mithras-szentélye. *Műemlékem.hu*, 2023.12.10. Online.

Kremer, G., Linke, R., Plattner, G., Pollhammer, E., Brzakovic, M., Krickl, R. & Silnović, N. (2024). Colours revealed: First results on a polychrome Mithras relief from Carnuntum. In Kremer, G., Pollhammer, E., Kopf, J. & Beutler, F. (Hrsg.), *Zeite(n) des Umbruchs. Akten des 17. Internationalen Kolloquiums zum provinzialrömischen Kunstschaffen. Wien – Carnuntum, 16.–21. Mai 2022* (pp. 101–111). Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 64. Wien: Holzhausen Verlag.

László L., Nagy L. & Szabó Á. (2005). *Mithras és misztériumai I-II*. Budapest: Kairosz Kiadó.

Lovenjak, M., Gaspari, A., Lubšina Tušek, M., Janežič, M., Horvat, J. & Nestorović, A. (2021). *At the hearth of Poetovio. Ptuj in the time of the Roman Empire*. Ptuj: Muzej Ptuj.

Madarassy O. (1991). A tribunus laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz-i legiotáborban: a Mithraeum falfestménye (Das Haus der Tribuni Laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum: Wandgemälde des Mithrasheiligtums). *Budapest Régiségei* 28, 123–126.

McCarty, M. & Egri, M. (eds) (2020). *The Archaeology of Mithraism New Finds and Approaches to Mithras-Worship*. BABesch Supplementa 39. Leuven: Peeters Publishers.

Moshenska, G. (2017). *Key Concepts in Public Archaeology*, London: UCL Press.

Mráv Zs. & Szabó Á. (2012). Új adatok Aquincum Severus-kori városi elitjéhez. M. Antonius Victorinus Aquincumban és Budaörsön. In Kovács P. – Fehér, B. (eds), *Studia Epigraphica Pannonica IV*. (pp. 120–139). Budapest: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület.

Piccottini, G. (1994). *Mithrastempel in Virunum*. Aus Forschung und Kunst 28. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten

Preložnik, A. & Nestorović, A. (2018). Between Metropolis and Wilderness: The Topography of Mithraea in Ager Poetoviensis. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 58, 275–290. <https://doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.17>.

Šašel Kos, M. (2016). Nutrices: the most popular goddesses at Poetovio. In Lehner, M. – Schrettle, B. (eds), *Zentralort und Tempelberg Siedlungs- und Kultentwicklung am Frauenberg bei Leibnitz im Vergleich. Akten des Kolloquiums im Schloss Seggau am 4. und 5. Mai 2015* (pp. 167–174). Wien: Phoibos Verlag.

Silnović, N. (2022). *Invicto Mithrae spelaeum fecit: Typology and Topography of Mithraic Temples in the Roman Province of Dalmatia*. (Doktori disszertáció). https://www.etd.ceu.edu/2022/silnovic_nirvana.htm.

Szabó, Cs. (2018). Understanding Roman Mithras. Notes on Three New Books. *ARYS* 16, 469–479.

Szabó, Cs. (2020). Danubian Provinces: History of a Notion. *Revista Transilvania* 6, 88–96.

T. Szabó Csaba • *Mithras-szentélyek és turisztikai hasznosíthatóságuk a dunai provinciákban*

Szabó, Cs. (2021). Sacralised spaces of Mithras in Roman Dacia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72:1, 55–65. <https://doi.org/10.1556/072.2021.00004>.

Szabó, Cs. (2022). *Roman Religion in the Danubian Provinces. Space Sacralisation and Religious Communication During the Principate (1st–3rd Century AD)*. Philadelphia: Oxbow Books.

Szabó Cs. (2024). Mithras misztériumai: egy ókori kultusz újkori és kortárs recepciója. *Ujkor.hu*. 2024.03.30. Online (open access).

Szabó, Cs., Libiță-Partică, M. & Muntean, I. (2023). Mithras Exhibited. Perspectives of Sensory Museology in Mithraic Contexts. *Cercetari Arheologice* 30:2, 737–762. <https://doi.org/10.46535/ca.30.2.19>.

Timár L. (2021). Correlation between military and domestic architecture: A tribune's house in Aquincum and its place in Roman architecture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72:2, 267–277. <https://doi.org/10.1556/072.2021.00016>.

TIT. AQ. I.=Kovács, P. & Szabó, Á. (eds) (2009). *Tituli Aquincenses I. Tituli operum publicorum et honorarii et sacri*. Budapest: Pytheas Nyomda.

Tóth, I. (1977). Das lokale System der Mithraischen Personifikationen im Gebiet von Poetovio. *Archeološki Vestnik* 28, 385–392.

Tóth I. (2007). *A fertőrákosi Mithraeum/ Das Mithräum von Fertőrákos*. Budapest: PAN

Tóth, I. (2015). *Pannóniai vallástörténet*. Pécs-Budapest: L'Harmattan.

Van Alten, D. C.D. (2017). Glocalization and Religious Communication in the Roman Empire: Two Case Studies to Reconsider the Local and the Global in Religious Material Culture. *Religions* 8:8, 1–20. <https://doi.org/10.3390/rel8080140>.

Walsh, D. (2018). *The Cult of Mithras in Late Antiquity*. Leiden: Brill.

Zsidi, P. (2014). Terrakotta-Mithrasdarstellung aus dem Symphorus-Mithraeum in Aquincum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65, 119–129. <https://doi.org/10.1556/AArch.65.2014.1.4>.

Zsidi P. (2018). *Mithras in Aquincum: The Mithraeum of Symphorus*. Budapest: Archaeolingua